

OSMANLILARDA KÜTÜPHANELER VE KÜTÜPHANECİLİK

İsmail E. ERÜNSAL*

Öz: Çoğu İslam toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bilgi en yüksek erdem olarak ödüllendirilmiştir. Bu kültürü daha ileri taşıma amacı ile vakıflar tarafından camiler, medreseler ve kütüphaneler kurulmuştur. Din ve eğitim kurumlarının altyapısı da bu yolla teşkil edilmiştir. Örneğin, Osmanlı'nın son dönemlerinde sadece İstanbul'da birkaç bin vakıf bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, bu vakıflar sayesinde yalnız başkent İstanbul'da değil, bütün kazalarda medreselerden oluşan yüksek bir eğitim sistemi kurmuştur. Bu yapıyı ileri götürmek ve öğretim faaliyetlerini bir ölçüde kolaylaştırmak için merkezden uzak olan bu medreselerin içlerinde de kütüphaneler kurulmuş, insanların bilgiye erişimi de bu sayede sağlanmak istenmiştir.

* Prof. Dr. TDV İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
University of TDV 29 Mayıs, Faculty of Arts

LIBRARIES AND LIBRARIANSHIP IN THE OTTOMAN EMPIRE

İsmail E. ERÜNSAL*

Absract

As in most Islamic societies, in the Ottoman Empire, knowledge was prized as one of the greatest virtues. In order to spread it the foundation of mosques, colleges and libraries as charitable endowments was so common that it was virtually the sole means of establishing an infrastructure of educational and religious institutions. By the end of the Ottoman period Istanbul alone had several thousand institutions built as charitable foundations. It was a practice for founders to build a building and to set aside properties the rent of which would go to the upkeep of this endowment. Thereafter less wealthy benefactors often endowed the institution with gifts of all types. It was by these means that the Ottoman Empire established a system of higher education which consisted of colleges not only in the capital but in every province. It was partly to facilitate the teaching activities that the first libraries were founded also to allow the common people access to knowledge.

Giriş

İslam Dünyası'ndan Osmanlılara miras kalması umulan fakat başta Haçlılar olmak üzere, Moğollar, Sicilyalı barbarlar ve İspanya kral ve din adamları tarafından tahrip edilen kütüphanelerdeki kaynakların, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu döneme kadar çok azı gelebilmiştir. Bu yüzden Ortaçağ İslam dünyasında örneklerine çokça rastlanan onbeş-yirmi bin ciltlik kütüphaneleri Osmanlı döneminde görmek pek mümkün olamamaktadır. Nitekim Osmanlı vakıf kütüphanelerinin en zenginleri bile beş-altı bin civarında kitap ihtiva etmekteydiler. XIX. asrın sonlarında yapılan bir sayımda Osmanlı coğrafyasında mevcut kütüphanelerdeki kitap sayısının yüz elli bin civarında olduğu görülmektedir. Bu miktarın en az yarısının XV. asırdan sonra telif veya istinsah edildiği göz önüne alınacak olunursa, tahribattan kurtulan ve günümüze ulaşabilen eserlerin sayısının yüz binin altında olması gerekir. Bu rakam da İslam kültür mirasının uğradığı kaybın ne derece büyük olduğunu gösterir.

Osmanlı Devri Kütüphanelerinin Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu

Osmanlı devletinde ilk medrese Orhan Gâzi tarafından İznik'de kurulmuşsa da (1331), ilk kütüphânenin kimin tarafından ve hangi tarihte tesis edildiğini bilemiyoruz. Yıldırım Bâyezid devrinde (1389-1403) yapılan birkaç medresede kütüphâne bulunduğunu bazı arşiv kayıtlarından öğrenmekteyiz. Vakfiyesi mevcut ilk vakıf

kütüphaneleri ise Edirne II. Murad Dârülhadisi (838/1435), Bursa Umurbey Câmii (843/1440) ve Üsküp İshak Bey Medresesi (848/1445) kütüphaneleridir.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerin sayısında bir artma ve koleksiyonlarında bir zenginleşme görülmekteyse de, vakıf kütüphanelerinin İstanbul'da kurulan medreselerde, medresenin ayrılmaz bir unsuru haline gelişi ancak XVI. asır sonlarında gerçekleşebilmiştir. XV-XVI. asırlarda İstanbul ve Edirne'de örnekleri görülen küçük koleksiyonlara sahip mahalle kütüphanelerinin de XVI. asrın sonlarında artık yavaş yavaş yerlerini medrese kütüphanelerine bırakmaya başladıkları bu araştırma sonunda ortaya konmuştur. XVII. asrın başlarında ise kütüphaneler hükümet merkezinden diğer şehirlere yayılmaya başlamıştır. Ayrıca kütüphanelere yapılan kitap bağışlarında da önemli sayılabilecek bir artış ortaya çıkmıştır.

Köprülü Kütüphânesi'nin kurulmasıyla (1089/1678) birlikte, vakıf kütüphaneleri hem personel hem de koleksiyon bakımından zenginleşmeye başlamıştır. Daha önceki devirlerde kurulan kütüphanelerde 200-400 civarında olan kitap sayısı 500-1500'e yükseldiği gibi, kütüphanelerde görevli hâfız-ı kütüplerin sayısı da üçe çıkmıştır.

III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754) ve III. Osman (1754-1757) devirlerinde zengin koleksiyonlu ve geniş kadrolu kütüphanelerin kurulduğu görülmektedir. Özellikle I. Mahmud devri Osmanlı çağı, Türk kütüphaneciliğinin bir altın devri olarak kabul edilebilir. Bu padişah imparatorluğun en uzak kalelerinde bile kütüphaneler kurmaya çalışmıştır. I. Abdülhamid devrinde ise (1774-1789), İstanbul'daki müstakil kütüphanelere paralel olarak Anadolu'da da aynı türden kütüphaneler kurulmaya başlar. Bu devrede ayrıca, daha önce kurulmuş kütüphaneleri denetlemeye yönelik bazı çalışmalar da yapılır.

III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) devirlerinde devlet adamlarının, Anadolu'da doğup büyüdüğü veya görev yaptıkları şehirlerde kütüphaneler kurduklarını görüyoruz. Ayrıca II. Mahmud devrinde kazalara kadar yayılan kütüphanelerin denetimiyle ilgili de bazı çalışmalara teşebbüs edilmişse de, vakıfların idaresini merkezileştirmek için kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'nin (1242/1826) vakıfları ancak Tanzimat'tan sonra kontrolü altına alabilmesi, bu devirde kütüphanelerle ilgili köklü değişiklikler yapılmasını mümkün kılmamıştır. Bununla birlikte II. Mahmud devrinde kütüphanelerde yoğun bir sayım ve kataloglama faaliyeti görülür. Tanzimat sonrasında ise vakıf kütüphanelerinin düzenli açılması, kataloglarının hazırlanması, küçük koleksiyonlara sahip olanlarının belli bir yerde toplanması ve hâfız-ı kütüplerinin maddi durumlarının iyileştirilmesi için ciddi bir gayret gösterilmişse de, özellikle Devletin mâlî imkânlarının yetersiz olmasından dolayı tatmin edici bir netice alınamamıştır. Vakıf kütüphanelerinin bir kısmı ekonomik krizlerden dolayı tahsis edilen gelirlerinin azalması veya tamamen kesilmesinden ötürü hizmet veremez hale gelmiş ve kapanmıştır. Ancak zengin vakıflara sahip olan sultanlar ve diğer devlet erkânına âit kütüphanelerle müstakil binaya sahip olan kütüphaneler yirminci yüzyılın başlarına kadar açık kalmış ve okuyuculara hizmet verebilmişlerdir.

Selâtin câmilerde ve çeşitli hayır kurumlarında birçok hayır sahibi tarafından bir veya birkaç dolap konularak ve sayısı 50 ile 200 arasında değişen kitap vakfedilerek kurulan ve hâfız-ı kütüplerinin ücreti de vakfedilen bir miktar paranın işletilmesi sonucunda elde edilecek kazançla veya bir gayr-ı menkulün geliriyle sağlanan kütüphaneler, bir süre sonra gelirlerin tahsil edilememesi yüzünden gerekli olan ücretlerin ödenememesi dolayısıyla ihmale uğramış ve zamanla ya bir iz bırakmadan yok olmuşlar ya da büyük koleksiyonlara katılarak ortadan kalkmışlardır. Ruus defterlerinden bu tür birçok kütüphanenin hâfız-ı kütüb tayini dolayısıyla varlığından haberdar olsak da çoğunun izini bulmak mümkün olamamaktadır. Burada Osmanlı toplumunun kitap ve kütüphaneye olan ilgisine işaret etmek gerekir. Bu tür kütüphanelerin çoğu sınırlı servete sahip halktan kimseler tarafından kurulmuşlardır. Yeterli imkânı olmayanlar da bazen bir kütüphanenin bakımı, bazen de hâfız-ı kütüplerin maaşlarının artırılması veya koleksiyonların zenginleştirilmesi için para başlığında bulunmuşlardır. Muhtemelen toplum ilim tahsiline ve kitaba kudsiet atfettiğinden bu hususta bir yarış vardır. Ancak bu hassasiyetin günümüzde kaybolduğu ve bu yönde bu tür bir çabanın olmadığı görülmektedir.

Yenileşme döneminde vakıf kütüphaneleri sadece medrese öğrencilerinin ve klâsik İslâm ilimleri üzerine araştırma yapacak kimselerin başvurduğu bir kurum haline gelmiş ve İmparatorlukta medreselerin eski önemini koruyamaması, genellikle bu kurumların öğrencilerine hitap eden vakıf kütüphanelerinin de önemini azaltmıştır. Cumhuriyetin ilanı ve gerçekleştirilen inkılablar ve özellikle harf devrimi de vakıf kütüphanelerini zengin ve değerli koleksiyonlarıyla, sadece İslâm dîni, tarihi ve kültürü üzerine araştırma yapan araştırmacıların başvuru kaynağı haline getirmiştir.

XIX. asrın başlarından itibaren medreselerin kazalara kadar yayılması ve II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerden sonra ibtidâî ve idâfîler vasıtasıyla eğitim sisteminin yaygınlaşması ve okullaşmada büyük artış sonucu, okuma-yazma oranındaki yükselişin yarattığı yeni okuyucu kitlesinin ihtiyaç duyduğu kitaplara ulaşımın sağlanmasında vakıf kütüphanelerinin kayda değer bir rolü olmadığı gibi bu ihtiyacı giderecek kütüphanelerin, yani halk kütüphanelerinin kurulması da gerçekleştirilememiştir. Dönemin aydınlarının bu konuda seslendirdikleri görüşlerinin de fiiliyata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bu dönemde tesis edilen umumi kütüphanelerden ve daha sonra II. Meşrutiyet döneminde kurulan milli kütüphanelerden de bu hususta pek faydalı bir sonuç alınamamıştır. Buna mukabil klasik eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçiş sonucu ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin bu ihtiyaçları asırlarca medrese sistemine hizmet eden sahafları bir değişime zorlamış ve sattıkları kitaplar arasına farklı konularda basılan ve bastıkları yeni kitapları dahil eden sahaflar bu boşluğu bir dereceye kadar doldurmaya çalışmışlardır.

Kütüphanelerin çalışması ile ilgili hususlar vakıf kurucularının hazırlattıkları vakfiyelerle tespit edilmektedir. Genellikle vakfiyelerde kütüphâne personeli ve bunlara yapılacak ödemeler üzerinde durulur. Sayım, kontrol ve yararlandırma konularında ise geniş bilgi veren kütüphâne kurucuları bulunduğu gibi bu konularda ihti-

sar yolunu tutan vâkıflar da vardır. Vakfiyelerdeki personelle ilgili şartlar kütüphânenin içinde kurulduğu müessesenin özellikleri göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir; tekke kütüphânelerinde dervişân ve tekke mensuplarının, saray kütüphânelerinde saray görevlilerinin, medrese ve mektep kütüphânelerinde ise müderris, muallim ve talebelerin görevlendirildiğini görmekteyiz.

Kütüphâne personelinin tayin ve azilleri konusunda teklif yapmakla vakıf mütevellileri görevlendirilmiştir. Vakıf nâzırına da bu konuda tasdik selahiyeti verilmiştir. Personelin ücretleri de mütevelliler vasıtasıyla ödenmiştir. Vakfiyelerle tespit edilen personel ücretlerinin daha sonraki devirlerde çeşitli yollarla artırılmaya çalışıldığı, ancak bazı belgelerden, her devirde gerekli artışın sağlanamadığı da görülmektedir.

Vakıf kütüphânelerinde görevli personel çeşitli devirlerde sayı ve yaptıkları işler bakımından farklılık gösterirler. Kuruluş devri kütüphânelerinde sadece bir hâfız-ı kütüb görevlendirildiği halde, daha sonraki devirlerde hem hâfız-ı kütüblerin sayısında bir artma olmuş, hem de kütüphânelerde farklı hizmetler görece kimseler görevlendirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphânelerde görevlendirilen kâtib-i kütübün önceleri ödünç verme ve katalog yapma, daha sonra ise sadece katalog yapma işlerinde çalıştırıldığı, XVIII. asrın sonlarında ise böyle bir göreviye ihtiyaç duyulmadığından kâtib-i kütüplüğün kaldırıldığı gözlenmektedir. XVII. asrın sonlarında ise mücellid de kütüphâne görevlileri arasına girmeye başlar ve XVIII. asır kütüphânelerinin çoğunda bir mücellid görev alır.

Müstakil kütüphânelerin ortaya çıkışı, kütüphâne binasının korunması ve bakımıyla görevlendirilecek kimselerin de kütüphâne kadrosu içine alınmasını gerektirir. Bunun neticesinde bevâb, ferrâş, meremmetçi, marangoz ve suyuocu gibi görevlilerin de XVII-XIX. asır kütüphânelerinin kadrolarına girdiklerini görürüz.

Müstakil kütüphâne binalarının getirdiği diğer bir yenilik de kütüphâne vakfiyelerine namaz kılma, öğretim ve bazı dinî merasimlerle ilgili şartların konulmasıdır. Özellikle XIX. asırda bu uygulama oldukça yaygınlaşmıştır.

Kütüphâne kurucuları tarafından bağışlanan kütüphâne koleksiyonları genellikle yapılan kitap vakıflarıyla zenginleştirilmekteydi. Pek yaygın olmamakla birlikte satın alma, kopya etme gibi yollarla da kitap sağlanmaktaydı. Saray kütüphânelerinin zenginleştirilmesinde ise müsadere ve hediyelerin önemli bir yeri vardı.

Koleksiyonların korunması için birçok vakfiyeye konulan şartlara bazı kütüphânelerde uyulmadığı ve gerekli sayımların ve kontrolün ihmal edildiği görülmektedir. Ancak, I. Abdülhamid devrinde başlayan ve II. Mahmud döneminde yoğunlaşan kütüphâne koleksiyonlarını kontrole yönelik sayımlar sonucunda, ortaya birçok kütüphâne katalogu çıkmıştır.

Vakfiyelere ekli birer liste şeklinde düzenlenmeye başlanılan kütüphâne kataloglarının ise II. Bâyezid devrinde ve XVI. asır sonlarında mükemmel örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. I. Mahmud ve III. Osman dönemlerinde hazırlanan katalog-

larda şekil ve tasnif bakımından büyük bir benzerlik bulunmaktaydı. Bununla birlikte her katalogda, koleksiyonda bulunan eserlere uygun konu başlıkları bulabilmek için yeni konu başlıkları ihdas edilmiştir. I. Mahmud devrinden itibaren konu başlıklarında bir artma olmuşsa da, XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında hazırlanan kütüphâne kataloglarında bulunan yeni konu başlıklarının ihtiyacı karşılamadığı görülmektedir.

Kütüphâne kurucuları vakfiyelerinde kütüphâne içinde yararlandırma üzerinde pek durmazlar. Ödünç vermenin yaygın olduğu dönemlerde, kütüphâne vakfiyelerinde, ödünç verme sırasında yapılacak işlemlerden söz edilir. Ödünç vermeye karşı çıkıldığı XVIII-XIX. asır kütüphâneleri vakfiyelerinde ise, okuyucuların kütüphâne dışına kitap çıkarmamaları istenir. Kütüphanelerin açık olduğu günlerin XIX. asra yaklaşıldıkça arttığı, mesai saatlerinin ise hemen hemen her devirde güneşe göre ayarlandığı görülür. Ödünç vermeye kütüphânelerin açık bulunduğu gün sayısı arasında bir münasebet olduğu anlaşılmaktadır. Dışarıya kitap ödünç verme kısıtlandıkça kütüphânelerin açık bulunduğu gün sayısında bir artma olmuştur. Ödünç vermeye karşı çıkışın tabii bir neticesi olarak kütüphâne kurucuları okuyucuların kütüphâne içinde kitapları okuyabilecekleri alanlar temin etmişler ve birçok kütüphanede kitapların depolandığı bölümler yanında okuma salonları da ortaya çıkmıştır. Bu salonlar genellikle mütevazi bir şekilde rahleler, halılar, hasırlar ve minderlerle tefriş edilmiştir.

Sonuç

Asırlarca Osmanlı toplumuna ve eğitim-öğretim kurumlarına hizmet eden vakıf kütüphaneleri, özellikle Tanzimat'tan sonra eski fonksiyonlarını icra edemez hale gelmiş ve imparatorluğun son dönemlerinde yavaş yavaş eğitim sistemindeki yerini yeni tip kütüphanelere bırakmışlardır. Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak dile getirilen şikayetlerin XIX. asır sonlarında ve XX. asır başlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Her ne kadar bu dönemde şikayet konusu yapılan hususlarda bazı tedbirler alınmış ve düzenlemeler yapılmaya çalışılmışsa da pek başarılı olunamamıştır. XX. asrın başlarında vakıf kütüphaneleri artık sadece bazı araştırmacılara ve geleneksel eğitim veren medrese öğrencilerine hizmet veren bir kurum haline gelmişlerdir.